

на зміст і спрямованість вчинку, сприяє вибору правомірних засобів досягнення цілей, запобігає протиправну поведінку. Іншими словами, норма права надає вчинку бажане юридичне значення.

Але зводити регулювання правової поведінки лише до норми права не варто, це б означало звести сутність права як багатогранного явища виключно до нормативних приписів, що не відповідає сучасним уявленням про право.

На підставі проведеного дослідження сформулюємо наступні висновки:

1) На сучасному етапі розвитку суспільства норма права розглядається як певний ідеал, привнесений в життя соціуму державою. Іншими словами, основна «клітинка» права – норма права – являє собою не що інше, як модель поведінки людей, що врегульована правом.

2) Нормами права моделюються такі рівні поведінки, як: фізичні рухи тіла, окремі дії та операції.

Все це окремі елементи поведінки, але не ізольовані один від одного, а супідрядні між собою у певній ієрархії, виражені з різним ступенем абстракції.

3) У нормі права знаходять своє відображення і закріплення елементи генезису вчинку, які складаються з трьох стадій: мотивація вчинку, планування і прийняття рішення та виконання. Першою із них є мотив – рушійна сила, що спонукає особу до дії. Далі йде стадія планування та прийняття рішення, що прогнозує визначення й оцінку можливостей для задоволення своїх потреб та інтересів, вибір об'єктів, на які буде спрямована правова поведінка. Завершальним етапом є виконання цього рішення, тобто вибір поведінки, який є результатом взаємодії правової ситуації та особистих мотивів суб'єкта.

В якості перспектив в сфері правової поведінки слід розглядати дослідження поняття правової поведінки, правову поведінку в публічній та приватній сфері та правову поведінку неповнолітніх.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шибутани Т. Соціальна психологія / Т. Шибутани. – Ростов н/Д., 2008. – 544 с.
2. Кечежян С.Ф. Правоотношения в социалистическом обществе / С.Ф. Кечежян. – М., 1958. – 186 с.
3. Алексеев С.С. Теория права : учебное пособие / С.С. Алексеев. – М. : Изд-во БЕК, 1995. – 320 с.
4. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология / В.Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1982. – 288 с.
5. Александров Н.Г. Право и законность в период развернутого строительства коммунизма / Н.Г. Александров. – М. : Юрид. лит., 1961. – 461 с.
6. Козенко Ю.О. Правова поведінка особи: аксіологічно-нормативна детермінація [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Козенко Юлія Олегівна ; Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Л., 2012. – 193 арк.
7. Лазарев В.В. Теория государства и права: хрестоматия / В.В. Лазарев, В.В. Липень. – М. : Юристъ, 2001. – 834 с.
8. Оксамитный В.В. Правомерное поведение личности : автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра юр. наук : спец. 12.00.01 «Теория государства и права; история политических и правовых учений» / В.В. Оксамитный. – К. : 1990. – 20 с.
9. Пиголкин А.С. Правовая норма и поведение индивидов / А.С. Пиголкин. – М. : Труды ВЮЗИ, 1978. – Т. 56. – 458 с.
10. Проблемы общей теории права и государства: учебник для ВУЗов / [под общ. ред. В.С. Нерсесянца]. – М. : Норма, 2004. – 832 с.

УДК 340.132.1

ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ЯК ОСНОВНИЙ ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИ В УМОВАХ РОЗБУДОВИ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ УКРАЇНИ

LEGAL EDUCATION AS A MAJOR FACTOR FORMATION OF LEGAL CULTURE PERSON IN THE BUILDING UKRAINE STATE LEGAL

Пунько О.В.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ*

У статті визначено основні чинники, що впливають на формування правової культури особи в умовах розбудови правової держави України. Проаналізовано актуальні питання зазначеної проблематики Європейських держав. Також зроблені ґрунтовні висновки та пропозиції щодо розгляду питання.

Ключові слова: правове виховання, правова культура, правосвідомість, світогляд, правовиховний вплив.

В статье определены основные факторы, влияющие на формирование правовой культуры личности в условиях построения правового государства Украины. Проанализированы актуальные вопросы указанной проблематики Европейских государств. Также сделаны основательные выводы и внесены предложения относительно рассмотрения вопроса.

Ключевые слова: правовое воспитание, правовая культура, правосознание, мировоззрение, правовоспитательное воздействие.

This article identifies the key factors influencing the legal culture of a person in terms of building the rule of law in Ukraine. Analyzed the current issues of the problem of European countries. Analyzed current issues mentioned problems of European countries. Also made solid conclusions and proposals for consideration.

Key words: legal education, legal culture, legal consciousness, philosophy, law educational impact.

Актуальність теми. В умовах національно-культурного відродження України, створення правової держави і демократичного суспільства, інтеграції в європейське і світове співтовариство набуває великого значення проблема правового виховання [1, с. 5].

Сучасна Україна розвивається на конституційно визначених засадах демократичної, соціальної і правової держави. Така держава неможлива поза правовою культурою більшості її громадян. Адже правова культура кожного громадянина обумовлює загальну повагу до права в суспільстві, культивування принципу верховенства права, і, таким чином, реальне функціонування всіх інших інститутів держави.

Економічні і політичні реформи супроводжуються суттєвою кризою суспільного життя. Перенасиченість інформаційного поля, ідеологічне розшарування, культ удаваних цінностей (грошей, свободи-свавилля, «правомірного» насильства) унеможливує належне усвідомлення теоретичних доказів соціальної цінності права. Сьогодні Україна перебуває на складному і суперечливому шляху європейської інтеграції. В умовах становлення її як демократичної та правової держави, що передбачає необхідність глибокого дослідження проблеми виконання Україною прийнятих на себе зобов'язань щодо зміцнення законності в усіх сферах суспільного життя. Все це обумовлює актуальність проблеми формування правової культури громадян України.

Постановка проблеми. Сьогодні є нагальною потреба у відповідній сучасним умовам життя ефективній системі правовиховного впливу, яка б урахувала всі особливості світогляду сучасної людини, останні досягнення правознавства, психології, філософії, сформувала високу правову культуру особи [2, с. 3].

Проблема формування правової культури особи, незважаючи на деяку активізацію досліджень у цій галузі, залишається недостатньо розробленою в юридичній науці, маючи при тому глибокі історичні корені. Тому проблема правового виховання очевидна як у теоретичному, так і в практичному плані, має комплексний характер, що впливає на формування правової культури особи. Необхідно вивчати різні об'єктивні фактори, під впливом яких формується реальна обстановка, в умовах якої здійснюється формування правової культури громадянина України. Зазначені обставини обумовлюють актуальність вибраної теми.

Стан дослідження. Як вітчизняна, так і зарубіжна юридична наука приділяє увагу вивченню правової культури та правосвідомості й дослідженню проблем у цьому напрямку. Ці проблеми знайшли своє відображення у працях як вітчизняних вчених, так і зарубіжних, вивчалися такими дослідниками: О.В. Аграновською, С.С. Алексєєвим, В.Д. Бабкіним, К.С. Бельським, В.О. Бурмистровим, В.В. Головченком, О.В. Зайчуком, В.П. Зеніним, Д.А. Керімовим, М.І. Козюброю, В.В. Копейчиковим, В.О. Котюком, В.М. Кудрявцевим, О.А. Лукашевою, М.І. Матузовим, Г.Д. Марковою, Г.О. Мурашиним, Є.В. Назаренко, В.В. Оксамитним, П.М. Рабіновичем, Р.К. Русиновим, В.П. Сальниковим, Р.А. Сафаровим, О.П. Семіт-

ко, С.С. Сливкою, С.Р. Станік, О.В. Татаринцевою, Є.І. Федиком, а також іноземними дослідниками: Р. Давидом, К. Жоффре-Спінозі, І. Анденесом та іншими.

Мета та задачі цієї наукової розвідки полягають у визначенні основних чинників, що впливають на формування правової культури особи в умовах розбудови правової держави України.

Виклад основних положень. Серед чинників правовиховного впливу правове виховання посідає центральне місце як спрямовуючий елемент системи загального виховання особи. Але у реальному житті часто більш вагомий правовиховний вплив на особу здійснюють інші інститути та явища суспільного життя. Наприклад, фундамент правової культури закладається у сім'ї через моральне виховання дитини, оскільки повага до права (прав і свобод іншої людини) є по суті моральною категорією. Дослідження правового виховання як окремого чинника формування правової культури важливе для системного бачення можливостей за допомогою права сприяти формуванню індивідуальної правової культури.

Педагогічна думка України тлумачить правове виховання як формування морально-правової (а також етично-правової) культури, яка включає в себе: володіння певною системою знань і ціннісних орієнтацій естетики, моралі, права в їх єдності; готовність дотримуватись правових норм і громадянських обов'язків; правову пропаганду; виховання в дусі поваги до законів і прав; формування активної життєвої позиції; неприпустимість антисуспільних дій та порушень громадського порядку [3, с. 153-154]. Однак таке трактування поняття правового виховання не повною мірою відображає всі суттєві риси цього явища.

Дещо повніше, ширше й об'ємніше правове виховання трактується спеціалістами-юристами, хоча і в їхніх інтерпретаціях погляди та висновки також дещо різняться. Одні автори вважають, що правове виховання є, в першу чергу, діяльністю, комплексом заходів, а не тільки соціально контрольованим процесом правової соціалізації, формування правової свідомості, які є реально існуючими процесами впливу на правове формування особистості. Правове виховання – це ще й різного роду неконтрольовані і випадкові фактори, у тому числі об'єктивні фактори реального життя (причому не завжди позитивного характеру). На думку інших, правове виховання – це вплив на внутрішній стан особи, на її свідомість, психологію, на процес пізнання і засвоєння правової ідеології [4, с. 13-14]. Було висловлено і таке твердження, що правове виховання – це взаємовплив особистостей, прагнення до гармонії інтересів громадянина і суспільства [5, с. 134-135]. Автор цього твердження, Е.В. Татаринцева, справедливо зазначає, що процес правового виховання повинен включати пізнання та усвідомлення особою сутності навколишнього світу і власного «Я», необхідності гармонічного співіснування особистостей [2, с. 77].

Правове виховання є багатопланою діяльністю, яка охоплює такі аспекти: діяльність юристів і юридичних установ, взаємодію численних держав-

них органів, громадських організацій, трудових, навчальних колективів, громадян, правовий вплив яких є процесом донесення до свідомості особи певної суми правових знань, формування у неї правових переконань, настанов щодо цілеспрямованої соціально корисної дії. Це різновид педагогічної діяльності, яка полягає у переконуванні, передачі понять та ідей вихованцю для формування таких поглядів і настанов в поведінці індивідів, які диктуються потребами суспільного розвитку [6, с. 5; 7, с. 9-14].

Слід відзначити, що правове виховання можна визначити як комплексний і безпосередньо спрямований, безперервний і всеохоплюючий вплив на індивідуальну правосвідомість і тим самим на правову культуру особи для досягнення такого рівня правової культури, який забезпечував би безконфліктну реалізацію всіма суб'єктами своїх прав і обов'язків у різного роду правовідносинах та сприяв би суспільному розвитку. Забезпечення цього процесу повинно проводитись і з урахуванням реалій суспільного життя та перспектив його розвитку.

Слід відзначити, що в сучасних умовах перенасиченості інформаційного поля необхідно комплексно підходити до проблеми правового виховання особи, враховуючи такі чинники:

- по-перше, враховуючи цілісний характер людської свідомості, необхідно максимально поєднувати моральне, естетичне, релігійне та інші види виховання (наприклад, у діяльності молодіжних організацій);

- по-друге, враховуючи емоційну забарвленість і чисельність продукції засобів масової інформації, не можна проводити чіткої межі серед передач та рубрик з художнім чи розважальним змістом та передач, які присвячені суто правовому вихованню населення. Навпаки, ми вважаємо доцільним поєднувати перелічені тематичні напрямки (наприклад, у художніх фільмах про діяльність органів внутрішніх справ, прокуратури та суду; інтелектуально-розважальних передачах для дітей та молоді);

- по-третє, вирішуючи проблеми правового виховання, необхідно аналізувати всі фактори суспільного життя, які впливають на правосвідомість людини і розробляти можливості за допомогою права сприяти позитивним чинникам правовиховного впливу та протидіяти негативним чинникам формування правової культури особи.

Отже, змістом правового виховання є процес цілеспрямованого та систематичного впливу на правосвідомість особи за допомогою сукупності правовиховних заходів, певних способів та засобів, якими володіє суспільство.

Як складова частина загальної системи виховання правове виховання також має свою систему, структуру, механізм, форми і засоби. У літературі висловлено ряд думок щодо поняття системи правового виховання. Під цим поняттям варто розуміти комплекс, набір його складових частин, елементів, який забезпечує певний порядок і організацію правовиховного процесу. Система правового виховання може мати такі узагальнені компоненти: органи та

організації, які є суб'єктами правового виховання; об'єкти правового виховання; зміст правового виховання; принципи правового виховання; цілі та завдання правового виховання; форми, засоби, методи правового виховання [2, с. 81].

У цій системі механізм правового виховання виступає внутрішньою будовою і служить засобом переведення ідей та установок, що утримуються у суспільній правосвідомості, у свідомість вихованців (особи, соціальної групи).

Функціональними елементами механізму правового виховання є такі: суспільна правосвідомість; система норм права; способи та засоби правового виховання; правосвідомість вихованців, яку необхідно збагатити правовими ідеями та установками, що містяться у суспільній правосвідомості.

Механізм правового виховання особи у духовному внутрішньому зрізі (правовиховний процес особи) можна уявити у вигляді таких стадій:

- накопичення правових знань, правової інформації;

- перетворення накопиченої інформації у правові переконання, звички правомірної поведінки;

- готовність діяти, керуючись правовими переконаннями, тобто поводити себе правомірно, відповідно до закону [8, с. 523-524].

Важливе місце в системі правового виховання посідає і така його структурна частина, як суб'єкти та об'єкт правового виховання.

Суб'єкт правового виховання може мати правовиховну функцію в якості основної (наприклад, Національна академія внутрішніх справ, Національна юридична академія України, факультети державних університетів тощо) або в якості однієї з багатьох (Всеукраїнська міжвідомча координаційно-методична рада з правової освіти населення, прокуратура, адвокатура, органи юстиції тощо).

Об'єкт правового виховання (правосвідомість окремої особи, категорії осіб, їх об'єднань) під час правовиховного процесу знаходиться під впливом двох факторів, від яких залежить правове виховання:

- 1) об'єктивний фактор – позитивні зовнішні умови, які сприяють правовиховній діяльності (демократизація суспільства, захист прав особи, успіхи правотворчої діяльності, юридичної практики тощо), або негативні умови, які ускладнюють правовиховну діяльність (недосконалість законодавства, засобів правового виховання, високий рівень злочинності, корупція тощо);

- 2) суб'єктивний фактор – позитивний внутрішній духовно-правовий стан особи (її права вихованість, установка на правомірну поведінку) або негативний (правова установка на неправомірну поведінку) [8, с. 522].

Треба зазначити, що центральним об'єктом правового виховання особи виступає не просто її правова свідомість, а саме ціннісно-смыслова сторона правосвідомості.

Доцільним і правильним буде погодитися з висловленою думкою про необхідність здійснювати підхід до правового виховання з позиції його побу-

дови відповідно до цілей та завдань, та, як було вказано вище, визначення їх щодо кожного конкретного правовиховного заходу. Серед цих цілей та завдань головним має стати формування в особи певних якостей:

- знання основних правових приписів та правильного їх розуміння;
- внутрішньої установки на непорушність прав і свобод іншої людини;
- глибокої внутрішньої поваги до права, законів, правопорядку, законності;
- вміння самостійно використовувати знання на практиці, узгоджувати щоденну поведінку з особистим ставленням до реальної дійсності, а свою практичну діяльність – з набутими правовими знаннями;
- навичок поведінки стосовно набутих знань, особливо у конфліктних правових ситуаціях;
- непримиримого ставлення до вчинення будь-яких порушень правових норм [9, с. 165-166].

Важливим завданням, яке потребує реалізації на всіх етапах правовиховного процесу, має стати закладення основ та розвиток правового мислення. Навичок цього мислення можна набути на основі спеціальної підготовки та на ґрунті життєвого досвіду. Правове мислення передбачає вміння особи переконливо, спираючись на правові норми, обґрунтовувати свою позицію, розв'язувати правові питання відповідно до вимог Закону.

Одночасно з цим аналіз реалій життя, поведінки людей дають підстави одним із завдань правового виховання вважати і виховання в особі поведінки, яка заснована на понятті здорового глузду, сутність якого може зводитись до того, що для особи порушувати закон невігодно з різних причин: ані морально, ані фізично, ані економічно.

Таким чином, оскільки правове виховання усіх категорій населення в сучасній Україні здійснюється в нових соціальних умовах, які суттєво відрізняються від умов попереднього історичного періоду, воно має ґрунтуватись на нових світоглядних засадах – принципах, серед яких потрібно виділити: 1) принцип гуманізму. Для реалізації цієї засади-принципу варто взяти на озброєння гасло: «Найвищою цінністю є права і свободи людини»; 2) світоглядні засади загальнолюдських цінностей та ідею побудови громадянського суспільства, в якому всі громадяни об'єднані єдиною національною ідеєю – побудувати вільну, високорозвинену економічно країну з неповторними традиціями, культурою та авторитетом у світі; 3) положення-принципи Конституції України; 4) плюралізм ідеологій політичних партій та суспільних організацій; 5) принципи філософсько-релігійної суспільної свідомості, позитивний досвід християнської релігії у вихованні поваги до іншої людини; 6) взаємозв'язок та узгодженість правового виховання з сучасними державотворчими процесами в Україні [2, с. 93].

Дотримання наведених світоглядних засад-принципів дозволить переосмислити та переорієнтувати правове виховання в сучасній Україні відповідно до сьогоденних потреб та умов.

Слід зауважити, що процес становлення в Україні демократичної соціальної правової держави і громадянського суспільства, розвиток міжнародних відносин вимагає суттєвого покращення правової просвіти громадян як основи формування їх правової культури, розвитку соціально-правової активності та законслухняності, адаптації до умов політичної, економічної і соціальної багатоманітності суспільства. Правова просвіта громадян є справою держави і громадянського суспільства, які несуть відповідальність за її стан і розвиток.

Таким чином, діяльність у сфері правової освіти громадян повинна включати: викладання правових дисциплін і правове виховання; підготовку, розповсюдження і популяризацію юридичної літератури; роз'яснення чинного законодавства і розповсюдження правової інформації; державний контроль над ідеологічним змістом правової освіти.

Особливе місце у формування правової культури громадян України повинно займати інформаційне забезпечення. Інформаційне забезпечення правової просвіти громадян мають здійснювати засоби масової інформації, видавництва, інформаційні центри законодавства, юридичної практики, органів управління, об'єднань громадян тощо. Пресі, радіо і телебаченню різних форм власності слід систематично інформувати громадян про події суспільно-правового життя України та за її межами; про правові аспекти діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування; про стан правової просвіти, здійснення прав і свобод громадян, профілактику правопорушень, особливо серед молоді і дітей, боротьбу з особливо небезпечними кримінальними злочинцями, корупцією, організованою злочинністю.

Держава повинна сприяти розвитку ринку правової інформації та входженню України у світовий правовий простір, зокрема, через світову комп'ютерну систему «Інтернет». Позитивним прикладом є існування відомих систем правової інформації на інтернет-сайтах органів державної влади України і комерційних юридичних організацій та підприємств.

Важлива роль у правовиховному процесі належить чинному законодавству, яке своїми нормами сприяє формуванню демократичної правосвідомості, розвитку правової культури. Однак значні недоліки суттєво знижують ефективність його впливу на громадян, особливо, зайнятих підприємницькою діяльністю. До факторів об'єктивного характеру, що породжують негативне сприйняття права відноситься «надмірна кількість законів, їх декларативність, нестабільність і недостатня обґрунтованість, відставання від потреб суспільства», – справедливо зазначає О.В. Волошенко [10, с. 11]. Необхідно суттєво підвищити рівень юридичної техніки при прийнятті та змінах чинних нормативно-правових актів, ширше враховувати думку громадськості та експертів тощо.

Велике значення для правової просвіти і культури громадян має діяльність судової влади, до структури якої входить Конституційний Суд України, загальні

суди на чолі з Верховним Судом України і система арбітражних судів. Судді та органи правосуддя сприяють отриманню громадянами повноцінної, достовірної та конкретної правової інформації, формуванню у них законслухняності тощо. Отримані громадянами у судах правові знання мають важливе профілактичне значення. Необхідно підвищити роль цієї функції судів шляхом трансляції найважливіших з точки зору громадської думки судових процесів, покращення практики участі у судах громадських обвинувачів і громадських захисників, збільшення часу прийому суддями громадян тощо.

Інші державні органи також повинні виконувати освітньо-виховну функцію у процесі здійснення своїх функцій і повноважень. Так, важливе значення у цьому відношенні мають трансляції пленарних засідань Верховної Ради України, щорічні звернення Президента України до Верховної Ради України, Програми діяльності Кабінету Міністрів України і т. д. Певні недоліки в роботі органів державної влади можуть знижувати рівень їх освітньо-виховного впливу. Тому органи державної влади, особливо вищі та центральні, повинні особливо дбати про морально-правові наслідки своєї діяльності, вживати заходів для утвердження верховенства права, прав людини та інших цінностей демократичної правової держави.

Необхідно підвищувати роль правопросвітньої функції політичних партій, профспілок, інших громадських організацій, які відстоюють права людини, захищають демократичний конституційний лад держави і т. д. Органи державної влади повинні залучати їх до співробітництва у цій справі, враховувати їх пропозиції, брати участь у правових заходах об'єднань громадян та інших структур громадянського суспільства. Предметом спільної турботи держави і суспільства повинно бути створення інститутів правової допомоги і «юридичних магазинів» для малозабезпечених і соціально незахищених тощо.

Висновок. Слід зазначити, що на сьогодні необхідно критично переглянути досвід минулих років і вже на якісно новому рівні активізувати правовиховну роботу, не зводячи при цьому сутність правового виховання тільки до вивчення Конституції, безпредметної просвітницької пропаганди загальних істин, які нікого й ні до чого не зобов'язують. Мета і завдання правового виховання в сучасних умовах повинні бути переосмислені, набути принципово іншого характеру, навіть саме формулювання правовиховного процесу як виду державної діяльності підлягає переоцінюванню. Особливу увагу в реформуванні системи правового виховання треба приділяти молодіжній політиці, оскільки молодь – це та суспільна сила, яка є оновлюючою генерацією соціуму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Правове виховання в сучасній Україні : монографія / А.П. Гетьман, Л.М. Герасіна, О.Г. Данильян та ін. ; за ред. В.Я. Тація, А.П. Гетьмана, О.Г. Данильяна. – Х. : Право, 2010. – 368 с.
2. Ганзенко О.О. Формування правової культури особи в умовах розбудови правової держави Україна : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових вчень» / Олександр Олександрович Ганзенко. – Запоріжжя : Запорізький юридичний інститут МВС України, 2002. – 198 с.
3. Касьяненко М.Д. Педагогіка співробітництва: вплив на внутрішній стан : навч. посібник. – Київ, 1993. – 169 с.
4. Білий П.М. Правова держава і правова культура: взаємозв'язок та результативність // Право України. – 1997. – № 12.
5. Татаринцева Е.В. Правовое воспитание: методология и методика. – М., 1990. – 179 с.
6. Зайчук В.И. Дальнейшее совершенствование правового воспитания. – К., 1984. – 112 с.
7. Менюк О.А. Формування правової культури підприємця: теоретичні та прикладні аспекти. – К. : Оріяни, 2001. – 172 с.
8. Скакун О.Ф. Теория государства и права : учебник. – Харьков : Консум ; Ун-т внутр. дел, 2000. – С. 511–524.
9. Сафаров Р.А. Цели правового воспитания // Личности и уважение к закону. – М., 1979. – С. 165–166.
10. Волошенко О.В. Правовий нігілізм у пострадянському суспільстві : автореф. дис. канд. юрид. наук (12.00.01) / Університет внутрішніх справ. – Харків, 2000. – 18 с.